

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA

A FEJEDELMI UDVAR AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGBEN

A szakirodalom rövid áttekintése

■ Az erdélyi fejedelmi udvar a 19. századtól kezdődően foglalkoztatta a kutatókat, akik részben forráskiadványokkal (Szilágyi Sándor, Radvánszky Béla, Szádeczky Béla) vetették meg a későbbi vizsgálatok alapját,¹ majd rendre megszülettek a máig gyakran forgatott munkák Thallóczy Lajos,² Acsády Ignác és Gindely Antal kutatásainak köszönhetően.³ Újabb lendületet a 20. század második felében kapott a magyar udvartörténet, a pápai konferencia kapcsán, ahol az erdélyi fejedelmi udvarokkal – vagy közvetlen előzményeikkel – többen is foglalkoztak, közöttük Benda Kálmán, Barta Gábor, Trócsányi Zsolt, R. Várkonyi Ágnes.⁴ Ez idő tájt jelentek meg Trócsányi Zsolt munkái is, közülük kiemelendő az *Erdély központi kormányzata* című.⁵ Az utóbbi két évtizedben Oborni Teréz, Horn Ildikó, Várkonyi Gábor és Erdősi Péter kezdett kutatásokat az erdélyi fejedelmi udvarokat illetően,⁶ valamint itt kell megemlíteni Kovács András művészettörténeti kutatásait is.⁷

A kutatásokat nagymértékben nehezíti, hogy a fejedelmi udvar iratai csak mozaikosan maradtak ránk, ezek is a 17. század második harmadától kezdődnek. Ezeket mindenképp ki kell egészíteni más forrásokkal is, így a királyi könyvekkel, hiteleshelyi iratokkal (a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent protocollumai), családi levéltárakból származó iratokkal, valamint olyan városi iratokkal, melyek az udvar egészének vagy egy részének benntartózkodásáról szólnak. Ezek a Brassóban, Kolozsvárott,⁸ Besztercén keletkezett jegyzékek csak azon udvariak neveit tartalmazták,

„Étkeinket, hites
étkefogóinknál egyéb,
életek veszése alatt,
senki konyhánkról fel
ne merje hozni.
Asztalunk az ő
szolgálatjoknak hetében
magok menjenek alá a
konyhánkra, magok
szeme előtt adják fel és
nagy böcsülettel
vitessék asztalunkra.”

akik éppen ott időztek a fejedelmekkel. Legújabbán Cziráki Zsuzsanna munkájából ismerhető meg Brassó „küzdelmé” ezzel az utazó udvartartással.⁹

A fejedelmi udvar sajátos vonásai

■ Az erdélyi fejedelmi udvar Szapolyai János révén a középkori magyar királyi udvar hagyományait folytatta (Izabella udvarának székvárosa végül Gyulafehérvár lett¹⁰), de a korabeli Magyar Királyság főúri udvaraival is rokonítható – a magyar főúri udvarok ez idő tájt egyfajta hiánypótló szerepet tölthettek be –, bár a fejedelmi udvar a fejedelmi reprezentáció miatt létszámában természetesen nagyobb. Az erdélyi fejedelmi székváros azonban nem volt megfelelően védhető, és nem is mindig volt megfelelő állapotban ahhoz, hogy egész évben teljesen el lehessen itt látni az udvar egész személyzetét. Báthory Zsigmond udvara kapcsán a székváros központi funkcióinak hiányos voltára utal Erdősi Péter, aki szerint emiatt maradt meg a „középkori-as Reisherrschaft [...] gazdasági motivációjú utazás gyakorlata is”.¹¹ A 16–17. század folyamán is létezett az a középkori szokás, amely szerint a városok kötelesek voltak befogadni/ellátni néhány napra az uralkodót és kíséretét. Nemcsak Báthory Zsigmond fejedelem élt ezzel a lehetőséggel, hanem utódai is. A szász városok, Kolozsvár vonzó célpontot jelentettek, amelyek tudták néhány napra biztosítani az udvar egy részének ottani ellátását. Az okok között szerepelhetett országgyűlésen, részgyűlésen, később akár törvénykezési terminuson való részvétel.

A tanulmányban az udvartartás kifejezést a fejedelmi udvarra szűkítő értelemben használom. A központi kormányzatban részt vevők, a fejedelmi tanácsosok kísérete, a másutt szolgáló familiárisok ugyanakkor nem tagjai a tulajdonképpeni fejedelmi udvarnak. Az erdélyi fejedelmek udvara többnyire a fejedelem uralkodásának kezdetével alakult ki, szerveződött meg, hiszen az udvart meghatározta az is, hogy milyen korú és családi állapotú volt a fejedelem. Hiszen amennyiben nem volt házas, akkor a fejedelemasszonyt szolgáló udvari emberekre és asszonyokra sem volt szükség, valamint a gyermektelen fejedelem udvartartásának az arányai mások voltak, mint a kisgyerekekkel rendelkezőké. Amennyiben pedig iskolás korú gyermek volt a fejedelmi udvarban – mint I. Rákóczi György esetében –, iskolai képzést nyújtó intézmény is működött itt, tehát az udvar ez esetben nemcsak a gyakorlati élet iskolája volt, hanem igazi is.

Az udvari társadalom csoportjai¹²

■ A tanulmány szűkre szabott keretei sajnos a részletes bemutatást nem teszik lehetővé, így csak vázolóan az egyes udvari csoportok jellemzőit. Az udvart tehát olyan csoportok alkották, amelyek feladata pontosan megszabott és körülhatárolt volt. Feladataikról Bethlen Gábor, Rákóczi György és Apafi Mihály udvari instrukcióiból kapunk részletesebb képet.¹³ Az itt szolgálók betöltött tisztségüktől függően és annak megfelelő készpénzfizetés mellett természetbeni ellátást is kaptak, konvenciójuk szerint ez napi kétszeri étkezést jelentett, vagy ha saját házuknál ettek, hús, gabona és más termények jártak nekik, valamint posztó a ruházatukhoz.

Az udvari elitet az udvarmester, a főlovászmester, a (fő)komornyik, a konyhameszter, valamint azok a tanácsurak és főispánok alkották, akik valamilyen udvari tisztséggel is rendelkeztek.¹⁴ Közéjük tartozhatott még egy-egy olyan udvari ember is, aki nem az itt betöltött tisztsége, hanem a fejedelemmel való rokonság vagy személyes kapcsolat okán volt tagja az udvari elitnek. Az udvar élén az udvarmester állt, Báthory István 1583. március 6-ai instrukciója szerint: „ő neki az többi között első tiszt ez leszen, hogy rendelt órákban az fejedelemhez és udvarhoz menjen, az fejedel-

met az tanúságra avagy az szentségnek hallására és vadászni vigye, onnat ismét meg-hozza; és az udvarban mindeneket meglásson szorgalmatosan.”¹⁵ Az udvarmester feladatait 1623-ban Bethlen Gábor a következőkben határozta meg udvarmestere, Csúti Gáspár számára: „1. [...] A hopmestert deákul magister curiae-nak szokták nevezni, amely magyarul udvarnak mesterét teszi. Kiből eszében veheti tisztinek mi-voltát, mert aki magát mesternek akarja hívatni, kívántatik, hogy az egyebeknek mind tudományával, erkölcsével, jó industriáival az egész udvarnak tündöklő tüköre, tanítómestere legyen.”¹⁶ Az udvarmester feladatai tehát részben a fejedelem személyével voltak kapcsolatosak, másrészt az udvar egészét kellett irányítania, ő felügyelte az asztali reprezentáció rendjét – itt ki kell emelnünk a fejedelmi konyha és az azt felügyelő konyhamester munkájának ellenőrzését –, nem utolsósorban pedig az udvari ifjak és az udvar belső személyzetének mindennapi munkáját kellett összehangolnia.¹⁷

A kora újkori Magyarországon a nemesifjak nevelésének szerves része volt a fő-úri udvarban eltöltött idő.¹⁸ Az erdélyi fejedelmi udvarokban működő „udvari isko-la” hasonlított a magyarországi főúri iskolákra, bizonyos szempontból azonban még-is különbözött. Erdélyben a fejedelmi udvar szerepe sokkal erőteljesebb volt: mivel csupán néhány főúr engedhette meg, hogy saját, a királyságbeliekhez hasonló udvart tartson, másrészt az érvényesülés útját keresni a fejedelmi udvarban volt a legcélravezetőbb. Boldogulni csak fejedelmi szolgálatban lehetett, hiszen Erdélyben nem voltak akkora birtokok, amelyekből az uraik esetleg kiszakíthattak és adományozhat-tak volna (kevés kivétellel, például a Kendyek esetében), így nem is igényeltek akko-ra személyzetet, mint a királyságbeliek. A helyzetet jellemzi, hogy familiárisaiknak inkább a fejedelemtől próbáltak birtokokat szerezni. Az erdélyi fejedelmi udvarban másképp is nevezték az ifjakat, mint a nyugat-magyarországi főúri udvarokban, meg-különböztették az inastól a bejárót, az étkefogótól az udvari ifjút, vezetőjük az asztal-nak volt. Mint fentebb említettem, iskolai oktatás az erdélyi fejedelmi udvarban csak akkor folyt, ha a fejedelmi családnak iskolás korú gyermeke volt. Amennyiben nem folyt a fejedelmi udvarban iskolai oktatás, az erdélyi nemesek az iskolás korú ifjakat iskolákba küldték, például Bánffy Gyurkót Patakra 1625-ben,¹⁹ másokat Gyulafehérvárra²⁰ vagy Kolozsvárra, illetve otthon taníttatták őket.²¹

Az ifjak feladatairól idézzük az udvari instrukciókat: „Étkeinket, hites étkefogó-inknál egyéb, életek veszése alatt, senki konyhánkról fel ne merje hozni. Asztalnakink az ő szolgálatjoknak hetében magok menjenek alá a konyhánkra, ma-gok szeme előtt adják fel és nagy böcsülettel vitessék asztalunkra. [...] Hogy continue asztalnakink, étkefogóink, udvarló ifjaink palotánkban fenn háljanak, régi szo-kás, erős edictum, de ezzel is abutálván, kevesen cselekedik, mert az asztalnokok na-gyobb praerogativát vevén maguknak praedecessoroknál egyik is fenn nem hál és ar-ra nézve alattok valók is pro libitu cselekednek. [...] Annak okáért abban is ilyen mód observáltassék, hogy egymás értelme nélkül alá ne oszljanak soha, hanem el-végezvén egymással fele alá mehet, fele addig fenn maradjon, de kilenc órákor min-den tisztessége vesztése alatt fenn találtassék. Ha mikor követségek találkoznak, mi-kor audientiára jönnek, akkor minden rend fenn találtassék.”²²

Az egyik legtipikusabb, udvari ifjúságból induló karriert Kékedi Zsigmond mond-hatta magáénak. Már 1615-ben étkefogóként szolgált, 1618-ban a fejedelem bejárója lett, 1621-ben főasztalnok, 1625-ben főlovászmester, 1629-ben pedig már az udvar egészének élén találjuk mint udvarmestert. Ő a legmagasabb udvari tisztségek mel-llett 1630-ban Belsőszolnok megye főispánja lett, majd végül, 1636-ban tanácsúr.

Az udvarmester felügyelete alá tartoztak az udvari ifjakon kívül a konyhamester irányítása alatt levő szakácsok, konyhasáfárok, ajtónállók, az udvari mesteremberek egy része – míg a többiek a provisor alá –, a házi és mezei muzsikások, a borbélyok,

orvosok, patikusok, az udvari rendvédelem tagjai (ajtónállók, kengyelfutók, csatlónállók), valamint ha nem volt postamester, a postaszolgálat is.

Részben az udvari iskolából kikerülő alkották az udvari familiárisok csoportját. A familiáris mellett ugyanakkor a forrásokban feltűnik az udvari szolga kifejezés is. Számosan voltak az udvartartásban, akik nem tartozhattak más udvari csoporthoz, de a források alapján ez nem dönthető el egyértelműen. A fizetésüket nemcsak magukra kapták, hanem lovas szolgálókra is, később pedig adomány- vagy zálogbirtokot is kaphattak a fejedelemtől. A reprezentációban fontos szerepet játszottak a familiárisok, hiszen például előírhatták számukra, hogy milyen ruhában, fegyverzetben, kísérettel jelenjenek meg. (Konvenciójuk szerint a készpénzfizetés mellett ők is kaphattak posztót.) A fejedelem tehát bizalmas feladatokat, közöttük a postálkodást is rájuk bízhatta. Az udvari familiárisok mellett nagyobb végvárakban találkozhatunk fejedelmi familiárisokkal is, Váradon, Jenőben stb. Az udvari szolgálak közül Cseffei László pályájának rövid bemutatása hadd illusztrálja ezt az udvari csoportot. 1617-ben a fejedelem udvari szolgálja, 1623-ban udvari hadnagy, 1629-ben udvari szolga és Belsőszolnok főispánja, 1633–1659 között ítélmester.²³ A familiárisok egy része katonai karriert tudhatott magáénak, erre majd alább hozok példát.

Az udvar női oldala többnyire a fejedelemasszony udvarát jelentette, melynek élén udvarmester vagy udvarmesternő állt. A hopmester után következett a vénasszony vagy másképp az öregasszony. Ő többnyire gazdasági jellegű feladatokat látott el az úrnő körül (tisztsege a komornyiki és a konyhasáfári feladatokkal hozható párhuzamba), éppen ezért nem mindig tartózkodott a környezetében.²⁴ Károlyi Zsuzsanna kíséretében Bornemisza Tamás kamarás gyakran feltűnik, és birtokadományt is kap a fejedelemasszonytól, vélhetően azért, mert a szolgálatában állhatott.²⁵ Az udvarhölgy kifejezésnél a korszakban sokkal találóbbr a fraucimer vagy még inkább a leányasszony szót használni. Erdélyben leányasszonyoknak nevezték őket, mivel ezek a fiatal lányok még ténylegesen a házasság előtt álltak. Udvari szolgálatuk e része gyakran a megfelelő házastárs megtalálásával végződött, úgyhogy a hozomány egy részére is az udvarban tettek szert. A fejedelemasszony udvarában a nemeskisasszonyok mellett ifjak is szolgáltak, közülük az idősebbek étékfogók, a fiatalabbak pedig inasok voltak.

Az udvari lelkészek feladata nem merült ki abban, hogy a fejedelem és a családja személyes hitéletére odafigyeljen, hanem – Bethlen Gábor tudatos „személyzeti politikájának” tanúsága szerint – egyfajta szellemi, művelődéspolitikai partnert/szakembert is keresett személyükben a fejedelem. Nem véletlen tehát, hogy koruk tudományos központjait is megjárta, kipróbált emberek lettek-lehettek udvari lelkészek, akiknek a véleményére azután nemcsak egyházi, hanem tudomány- és művelődéspolitikai kérdésekben is támaszkodtak Bethlen és utódai. Névsorukat áttekintve ez természetesnek is tekinthető: olyan nevek voltak közöttük, mint Alvinczi Péter, Rettegi János, Czeglédi János, Milotai Nyilas István, Keserői Dajka János, Geleji Katona István, Csulai György, Pápai Páriz Imre, Dobos (Tofeus Mihály), Nagyari József.

A kincstári igazgatás személyzete a kancelláriához hasonlóan természetesen nem tartozott az udvarhoz. A központi kincstári igazgatás alsóbb személyzetéhez tartozó kamarások, illetve a komornik deákok voltak azok, akik az udvartartás tagjai lehettek. Közülük a főkamarás tartozhatott az udvar elitjéhez, akit egy 1626-ban keletkezett jegyzék rögtön az udvarmester után tüntet fel.²⁶ A kamarások a fejedelem (és udvartartása) utazása idején pénztárát nemcsak kezelhették, hanem felügyelték a fejedelem szállását is.²⁷ Kérdéses a belső kamarás fogalma, egyelőre ugyanis nem sikerült kellen tisztázni, a tisztség eltért-e és – ha igen – miben az „egyszerű” kamarásától. A kamarás „deák” viszont ezekhez viszonyítva alacso-

nyabb rangú, ténylegesen a központi kincstári igazgatáshoz tartozó tisztségviselőt jelenthetett a fejedelmi udvarban.

Az udvar szerves részét képezte az udvari katonaság is.²⁸ Az udvari gyalogság, vagyis a testőrgyalogok száma 500 fő volt, a lovasoké is legalább ugyanennyi, később Bethlen Gábor uralkodása alatt 2000 fölé is nőtt a számuk. Az 1608. augusztusi III. törvénycikk külön hangsúlyozza, hogy a fejedelem 500 lovasnál többet ne tartson maga mellett.²⁹ Bethlen Gábor uralkodása alatt az udvari lovasság létszáma újra 2000 fölé emelkedett, egy részük a mezei katonaságot alkotta, hiszen ilyen nagy létszámú katonaságot már nem lehetett a székvárosban és a környékén állomásoztatni. Élükön a kapitányaik álltak, a hadnagyok pedig 1-1 zászlónyi emberért, közel száz főért voltak felelősek. Az udvari lovasság a familiárisok lovasaival egészült ki, akik a fejedelemtől fizetést kaptak lovak tartására.³⁰

A familiárisi-katonai szolgálatot ellátók karrierlehetőségeit Jancsó Pál³¹ pályáján szemléltetném. Róla Kemény János azt írta az 1619-es év eseményei kapcsán, hogy „az havasali akkori vajda igen rosszul kezdvén viselni az szomszedságot véle, kinek neve Leon avagy Alexander vala, reáköldé Jancsó Pál nevű, csak egy kapitányságviselt emberét, ki vitéz ember vala ugyan...”³² Jancsó Pál feleségét a sáfárpolgári számadások szerint 1622-ben Károlyi Zsuzsannához hívták, tehát valószínűleg a fejedelemasszony udvartartásában töltött be egyelőre ismeretlen szerepet.³³ Kemény később is, az 1631–32-es évek történetének leírásakor a „jeles böcsületes vitéz emberek” között említi Jancsót. Saját följegyzéseiből tudható, hogy családja (nagyapja) a Szerémségből telepedett be Erdélybe, ő pedig már Bocskai alatt kapitányi rangot viselt, Erdélybe pedig Báthory Gábor fejedelemsége idején, 1611-ben került, majd Bethlent is szolgáltatta.³⁴

A lovászmesteri tisztség az egyik legősibb volt a középkori királyi udvarban, de a 15. századtól már inkább csak címnek számított. Még inkább így volt ez az erdélyi fejedelmi udvarban, ugyanakkor a pusztán címet jelentő rangok között itt még a legelőkelőbb méltóságnak számított. Az istállóval és a szekerekkel kapcsolatos tényleges munkafolyamatok elvégzésének felügyelete tartozott a főlovászmester feladatai közé, a tisztséget többnyire megbízható familiárisok töltötték be. A feladat igen szer-teágazó volt, a tisztség viselője azonban csak névlegesen látta el, helyette a tényleges „munkát” a lovászmesterek, illetve vicelovászmesterek végezték. Azok a csoportok, amelyek a főlovászmester és lovászmesterek irányítása alá tartoztak, vagyis a tulajdonképpeni istállóbeli személyzet, az udvar kevésbé becsült tagjai voltak. Az egyik csoportot a lovak gondozásáért felelős és az istállóbeli teendőket ellátó személyzet alkotta: a lovaszok, a csatlósok, a kocsisok és a fullajtárok.³⁵ A másikat a vadászskutyákat gondozó pecérek, valamint a sólymokat és rárókat gondozó madarászok. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a vadászskutyákért felelős udvari ifjak vagy ahogy az Apafiak udvarában nevezték őket, az agárhordozók, már egy másik udvari csoport tagjai voltak.³⁶

Összegzésképp a gyulafehérvári fejedelmi udvar 1659. október 27-én keletkezett udvari rendtartására utalok,³⁷ mely szerint a fejedelem 18 asztalt tartott, az első a sajátja, a következő az „uraimé”, a harmadik pedig a komornyik asztala volt. Három asztal jutott az inasok, étékfogók számára, azt is előírták azonban, hogy „az étékfogók asztala az magunk asztalárul való étkekből” láttassék el, valamint a kengyelfutók is ennél az asztalnál kaptak helyet. A hetedik asztal a leányasszonyoké volt, a következő a varróasszonyé. A kilencedik asztal az udvarbíróé, a következő a zenészeké, amelyet a kocsisok, lovaszok, pecérek és puskások, sütők és kertészek, mes-teremberek, szakácsok, valamint a kulcsárok asztalai követtek. Ez a felsorolás a fejedelmi udvartartást, vagyis az udvar nagy részét is magába foglalta. Hogy pontosan hányan is lehettek, azt még nem tudjuk, a kolozsvári sáfárok feljegyzései alapján Bá-

thory Gábor uralkodása idején a fejedelmi udvartartás városban tartózkodó része elérte a 900 főt is, a Bethlen Gábor kíséretében levők száma pedig az 1100 főt, és itt fontos megjegyezni, hogy nem az udvar egészéről van szó.

A fejedelmi udvar Erdélyben is a reprezentáció eszköze és az állam szimbóluma is volt egyben.³⁸ Nemcsak politikai döntések születtek a székvárosban, Gyulafehérváron, hanem a fejedelmi udvar mintául szolgált a reprezentációban, művelődésben, és egyúttal viselkedésmintát nyújtó nevelő iskolává is vált a 16–17. századi Erdélyország lakói számára. Az udvarbelieknek az erdélyi társadalmi háló csomópontját jelentette, ahol lehetőség nyílt a karrierépítésre, fejedelmi adományok megszerzésére, természetesen mindenkinek betöltött udvarbeli szerepe függvényében.

■ JEGYZETEK

1. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. (Monumenta comitialia regni Transylvaniae, 1540–1699. I–XXI. Bp., 1875–1898.) Szerk. Szilágyi Sándor (a továbbiakban EOE). A tanulmány terjedelmi korlátai miatt nem térek ki jelentős forráskötetei megemlítésére sem (pl. *Török–magyar-kori államokmánytár*, amelyet a szerkesztő Szilágyi Áronnal együtt szerkesztett, és amely Bethlen Gábor, Rákóczi György kiadott levelezése mellett nagyon sok mindenre kiterjedt, ezek egy része önálló kötetekben, más része pedig a Történelmi Társban jelent meg); Radvánszky Béla: *Magyar családelet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I–III. Bp., 1879–1880; Uő: *Bethlen Gábor fejedelem udvartartása*. Bp., 1888; Szádeczky Béla: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása*. I *Bornemisza Anna gazdasági naplói 1667–1690*. Bp., 1911; Uő: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartásáról*. Kvár, 1912.
2. A Századok 1878-ban jelentette meg Thallóczy Lajos „I. Apafi Mihály udvará”-ról írott tanulmányát.
3. Gindely Antal – Acsády Ignác: *Bethlen Gábor és udvara. 1580–1629*. Bp., 1890.
4. Továbbá Bartók István – Petneki Áron – Szabó Péter és mások: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987.
5. Bp., 1980. (A továbbiakban Trócsányi 1980.)
6. Várkonyi Gábor: *II. Rákóczi György esküvője. Régi magyar történelmi források*. II. Bp., 1990; Horn Ildikó: *Tündérország útvesztői*. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bp., 2005; *A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában*. Századok 2011. 4. sz. 997–1027; Oborni Teréz: *Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben*. Tanulmányok. Bp., 2011; *Udvar történet kötetek*. IV Erdősi Péter: *A fejedelmi politikát támogató külföldi csoportok és a reprezentáció színterei Báthory Zsigmond udvarában (1581–1598)*. Kandidátusi disszertáció, kézirat. Bp., 1997. (A továbbiakban Erdősi 1997.); *Báthory Zsigmond ünnepi arcma* (A fejedelem és a ceremóniák). Aetas 1995.1–2. sz. 24–67.
7. Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Bp.–Kvár, 2003; Kovács András: *Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században*. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Bp., 2005.
8. ROL KmIg – A Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Direcția Județeană a Arhivelor Naționale, Cluj), Kolozsvár város levéltára, Számadáskönyvek (a továbbiakban KvSzám).
9. Cziráki Zsuzsanna: *Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban*. Bp., 2011; *Udvar történet kötetek*. II., illetve doktori disszertációja: Cziráki Zsuzsanna: *„Senkinek pénzen vött rabjai nem voltunk, sem nem vagyunk”. Brassó és a fejedelmi hatalom viszonya a város fejedelmi szolgáltatásai tükrében, Bethlen Gábor uralkodása idején*. <http://www2.arts.u-szeged.hu/tdi/cziraki.pdf> (Utolsó letöltés: 2012. május 20.)
10. Oborni Teréz: *Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei*. In: Oborni Teréz: *Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben*. Bp., 2011. 30–51.
11. Erdősi 1997. 58.
12. A kérdés összefoglalását adja Koltai András a kötet előszavában. Lásd Koltai András – Sunkó Attila: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Bp., 2001. 7–46. (A továbbiakban Koltai 2001.)
13. Koltai 2001. 69–74, 90–94, 119–132.
14. Bethlen maga az ország vezető személyiségei közé a tanácsosok mellett a főudvarmestert és az udvari kapitányt sorolta egy 1627. július 7-én keltezett levelében. *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*. Kiadta Szilágyi Sándor. Bp., 1879. 438.
15. EOE III. 176.
16. Koltai 2001. 69.
17. Koltai 2001. 69–74.
18. Koltai 2001. 19.
19. 1625. december 15. *Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez (1620–1629)*. 4. Közl. Szilágyi Sándor. In: Történelmi Társ 1886. 462.
20. Kemény János *Önéletírása*. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Sajtó alá rendezte V. Windisch Éva. (Magyar Remekírók) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980. 36. (A továbbiakban Kemény János *Önéletírása*.) 21. Uo.
22. Koltai 2001. 70, 73.
23. Trócsányi 1980. 357. Részletesebben lásd Monok István: *Cseffei László, 1592–1662*. Századok 1988. 4. sz. 622–647.
24. Koltai 2001. 40.

25. Bornemisza Tamás belső kamarás, 1617. július 1. – egyezség Déva-Felszeghegy (Hunyad vm.), dévai szőlők. *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi Királyi Könyvek.* DVD Szerk. Gyulai Éva. Arcanum, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2005. (a továbbiakban ErdKirKv DVD) 12. k. 9–10.
26. *Török-magyar-kori államokmánytár.* I. Szerk. Szilágyi Áron és Szilágyi Sándor. Pest, 1868–1869. 472.
27. Koltai 2001. 28.
28. Róluk részletesen B. Szabó János – Somogyi Győző: *Az erdélyi fejedelemség hadserege.* Bp., 1996. 42. (A továbbiakban B. Szabó János 1996.)
29. Trócsányi Zsolt: *Törvényhozás az Erdélyi Fejedelemségben.* Bp., 2005. 152.
30. B. Szabó János 1996. 41–42, Vö. TMÁO I. 472; Sunkó 1998. 107–108; *Báthory Zsigmond fejedelem udvari lovassága.* Közli Merényi Lajos. *Hadtörténelmi Közlemények.* 1894. 108–113.
31. 1614. Jancsó Pál lovas hadnagy, Báthory Gábor birtokadományát megerősítette Bethlen Gábor; birtok: [Körös]Bökény (Zaránd vm.). *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi Királyi Könyvek.* DVD Szerk. Gyulai Éva. Arcanum, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2005. 10. k. 240.
32. Kemény János *Önéletírása* 79.
33. 1622. február 6. „Eodem Janczó Pálné érkezvén Aszszonyunk hívatván Magyarorszában bíró uram hagyásából attam pecsenyét libr. 6. d 9, cipót d 8, f – d 17; két ejtel bort d 12, zabot 3 vékát d 27 tett f – d 59.” KvSzám 15b/XXI. 6.
34. *Kercsesorai Jancsó Pál főljegyzései származásáról, életéről és rokonairól.* Közli Kelemen Lajos. *Geneológiai Füzetek* 1908. 41–43.
35. Koltai 2001. 36.
36. Kemény János *Önéletírása* 79.
37. ROL KmIlg Kemény család csombordi levéltára XIX/1600. 1^r-v
38. Oborni 2011. 7.

Gyulafehérvár.
A fejedelmi palota főkapuja. 1626 k.